

Israël: gedenken om erbij te horen

De zondeval van Adam en Eva is een van de beroemdste verhalen uit de Hebreeuwse Bijbel. Jahwe, de goddelijke schepper, plaatste de eerste mensen in Eden, waar ‘allerlei geboomte’ was, ‘aanlokkelijk om te zien en goed om van te eten, met de boom des levens en de boom der kennis van goed en kwaad in het midden van de hof’.¹ Maar Jahwe gaf Adam een strenge waarschuwing: hij mocht de vruchten van alle bomen eten, behalve die van de boom der kennis, ‘want op de dag dat je daarvan eet, zul je voorzeker sterven’.² Maar helaas, Eva bezweek voor de verleiding van de slang, en Adam en zij werden veroordeeld tot een leven van zware arbeid en van lijden, dat alleen kon uitlopen op de dood.

Dit verhaal is zo diep in het joods-christelijke bewustzijn ingebed dat het misschien verrast om te horen dat het getuigt van Mesopotamische wijsheidstradities, de ethische idealen die de heersende aristocraten met elkaar verbonden.³ De beschaving is omstreeks 3500 v.Chr. ontstaan in Soemerië, in wat nu Irak is. De Soemeriërs waren de eersten die, in de vruchtbare vlakte tussen de rivieren Eufraat en Tigris, het overschot van de oogst in beslag namen en daarmee een bevoorrechte heersende klasse in het leven riepen. Omstreeks 3000 v.Chr. waren er twaalf steden in de Mesopotamische vlakte, elk levend van de productie van de boeren in de directe omgeving. De Soemerische aristocraten en hun dienaren – bureaucraten, militairen, klerken, kooplui en huisbedienden – eigenden zich de helft tot twee derde toe van de opbrengst van de boeren, die tot lijfeigenschap waren gedoemd.⁴ Er zijn fragmenten bewaard die van hun ellende

getuigen: ‘De arme kan beter dood dan levend zijn,’ klaagt er een.⁵ Soemerië had het stelsel van structurele ongelijkheid ontworpen dat in elke staat het heersende bestel zou zijn tot aan de moderne tijd, toen de beschaving voor haar economie niet langer afhankelijk was van de landbouw.⁶

Maar Adam en Eva leefden in het begin van de tijd, voordat de aarde doornen en distels voortbracht en de mensen in het zweet huns aanschijns voedsel moesten zien te ontworstelen aan de weerspannige bodem. Hun leven in Eden was idyllisch, totdat Eva de slang ontmoette, die *arum* wordt genoemd, de ‘schranderste’, ‘listigste’ en ‘wijste’ van alle dieren. ‘Zei God echt dat je niet van de bomen in de hof mag eten?’ vroeg de slang. Eva antwoordde dat alleen de boom der kennis verboden was, op straffe van een ogenblikkelijke dood. Met zijn voorspelling van wat Adam en Eva zou overkomen putte de arum-slang uit de terminologie van de Soemerische wijsheidsliteratuur: ‘Nee! Jullie zullen niet sterven! God weet dat je de ogen worden geopend op de dag dat je ervan eet; dan zullen jullie als goden zijn, met de kennis van goed en kwaad.’ Uiteraard bezweek Eva; ze wilde haar menselijkheid overstijgen en godgelijk worden. Inderdaad stierf het stel niet na het eten van de verboden vrucht, zoals Jahwe had gedreigd. In plaats daarvan ‘werden hun de ogen geopend’⁷, zoals de slang had beloofd – woorden die herinneren aan wat een Mesopotamische leerling zijn leraar toeriep:

Meester-god, die de mensheid [creëert], u bent mijn god!
 U hebt mijn ogen geopend alsof ik een jong hondje was;
 U hebt in mij de menselijkheid gevormd!⁸

Voor deze leerling was ‘goddelijkheid’ niet iets ‘bovennatuurlijks’, maar een verhoging van zijn ongecivileerde en daardoor nog niet helemaal menselijke natuur. Maar hun kennis van goed en kwaad maakte dat Adam en Eva zich schaamden voor hun naakte, ruwe mens-zijn, zodat ‘Jahwe God kleren van dierenvellen maakte voor de man en zijn vrouw, en die trokken ze aan’⁹ – het omgekeerde van een gebeurtenis in het Mesopotamische Gilgamesjepos, waar de oermens Enkidu pas volledig mens wordt als hij de kleren aantrekt die bij het gecivileerde leven passen.

De Bijbelschrijver maakt op zijn eigen, misschien ironische manier gebruik van deze Mesopotamische motieven; intussen maakt dit verhaal, helemaal aan het begin van de Bijbel, duidelijk dat de schrift niet uit de hemel is gevallen maar door mensen vervaardigd is: hij getuigt van de vooronderstellingen van een cultuur die de Bijbelschrijvers deelden met hun omgeving: mensen die niet met een goddelijke openbaring gezegend waren. Dit raadselachtige verhaal laat ook zien dat de schrift niet altijd heldere, ondubbelzinnige lessen geeft, maar ons vaak in verwarring achterlaat. In het eerste hoofdstuk van de Bijbel constateert God bij herhaling dat de hele schepping 'goed' is; toch krijgen we met zoveel woorden te horen dat de slang die Eva tot ongehoorzaamheid bewoog deel uitmaakt van Gods schepping.¹⁰ Ligt het potentieel voor wetteloosheid en rebellie soms aan de wortel van het zijn – en is het daarom 'goed'? En waarom was Jahwe zo zuinig met de waarheid, toen hij Adam vertelde dat hij zou sterven op de dag dat hij van de verboden vrucht zou eten? De Bijbelschrijver beantwoordt die vragen niet, en we zullen zien dat joden en christenen dit verwarrende verhaal heel verschillend interpreteren.

Dit voorbeeld van Mesopotamische invloed op de Hebreeuwse schrift staat niet op zichzelf. Er zijn bijvoorbeeld duidelijke parallellen tussen de Mesopotamische en de Israëlitische wets- en verdrags-tradities.¹¹ De epische literatuur van beide volken maakt gewag van een Grote Vloed die in de oertijd de hele wereld overspoelde; en het verhaal van Mozes, die door zijn moeder in het riet werd verstopt voor de ambtenaren van de farao, lijkt sterk op de legende van Sargon, die in het derde millennium v.Chr. heerste over het eerste agrarische rijk in wat nu Irak, Iran, Syrië en Libanon is. Belangrijker nog, de preoccupatie met sociale gerechtigheid en billijkheid, die essentieel heet te zijn voor de monotheïstische geschriften van jodendom, christendom en islam, was noch typerend voor Israël noch het gevolg van een speciale goddelijke openbaring. Ook al was de agrarische economie gebaseerd op onderdrukking van negentig procent van de bevolking, de bescherming van zwakken en kwetsbaren was in het hele Nabije Oosten iets vanzelfsprekends.¹² De Soemerische koningen legden er de nadruk op dat gerechtigheid voor de armen, de wezen en de weduwen een heilige plicht was; dit was verordend door de

zonnegod Sjamasj, die aandachtig luisterde naar hun hulpgeroep. Later verkondigde de codex van koning Hammoerabi (reg. 1728-1686 v.Chr.), die in Mesopotamië het Babylonische Rijk stichtte, dat de zon alleen over het volk zou schijnen als de koning en zijn aristocratie de onderdanen niet onderdrukten. In Egypte moest de farao rechtvaardig zijn voor zijn onderdanen, omdat de zonnegod Re de 'vizier van de armen' was.¹³ Dit gaf blijk van een knagend ongenoegen over de inherente onrechtvaardigheid van de agrarische staat; misschien was het ook een poging om de 'genadige' koning te onderscheiden van de ambtenaren die alles regelden in de praktijk. Er scheen geen oplossing te zijn voor het morele dilemma van de beschaving. In het Gilgamesjepis klaagt het gewone volk over de wreedheid van de koning, maar als de goden de zaak aanhangig maken bij de oppergod Anoeschudt die bedroefd zijn hoofd; hij kan niets doen aan dit chronisch onrechtvaardige systeem.

Adam en Eva hadden zich niet gehouden aan een officiële overeenkomst met Jahwe; ook dit onderdeel van het verhaal weerspiegelt een in het Midden-Oosten wijdverbreide angst: de huiver om een heilig contract te verbreken. Dit was de 'erfzonde'. Het thema van een goddelijk verbond, zo dominant aanwezig in de Hebreeuwse Bijbel, was vanaf de tweede helft van het tweede millennium v.Chr. algemeen verbreid in het oude Nabije Oosten.¹⁴ De schrijvers van Egypte hadden een curriculum samengesteld dat de elitejeugd vertrouwd moest maken met een ideologie die een verbindende rol kon spelen in de samenleving en voor een karakteristiek ethos kon zorgen. De Egyptenaren noemden dit Maät, wat 'waarheid', 'billijkheid', 'gerechtigheid' betekent. Het verplichtte iemand om aan anderen te denken en zich te houden aan wat vaak de 'Gulden Regel' wordt genoemd: behandel anderen zoals je zelf behandeld wilt worden – al had dit natuurlijk geen betrekking op de boeren die zich afbeulden op de akkers.

Maar Maät kreeg je niet zomaar. Die moest worden gecultiveerd met behulp van het zogeheten 'culturele geheugen', een verzameling herinneringen, verhalen over het verleden en toekomstbeelden die een gemeenschappelijk bewustzijn schiepen. Omwille van de samenhang in de maatschappij cultiveerde men deze herinneringen; er wer-

den rituelen ontworpen die konden helpen ze constant in gedachten te houden.¹⁵ In de oude wereld werden de normen gewoonlijk ontleend aan een ver verleden; ze werden belichaamd door bijzondere figuren als Gilgamesj, de Soemerische koning uit vroeger tijden wiens daden worden verheerlijkt in het grote Mesopotamische epos. Dit was geen nostalgie, maar een oproep om te handelen: een ideaal dat ooit bereikt was, kon opnieuw worden bereikt. Het verleden was dus een realiseerbaar ‘heden’, een project voor elke generatie.¹⁶ In Mesopotamië, Fenicië en Egypte werd aristocratische jongelui beschaving bijgebracht door een opvoeding die de voornaamste teksten, zoals het Gilgamesjepos, plus spreekwoorden, hymnen, belangrijke historische verdragen en verhalen over het begin der tijden in hun hoofden en harten grifte.

Hoewel die sleutelteksten op schrift stonden, moesten ze eerst diep doordringen in de psyche van de heersende klasse die de grillige agrarische economie in goede banen moest leiden. Ons woord ‘schrift’ impliceert een geschreven tekst, en sinds de uitvinding van de boekdrukkunst kunnen heel veel mensen lezen, iets wat je in je eentje in stilte doet. Maar in de oudheid waren de manuscripten vaak zwaar, moeilijk te hanteren en bijna onleesbaar; de oudste Griekse manuscripten zijn bijvoorbeeld geschreven in hoofdletters zonder spaties tussen de woorden.¹⁷ In Mesopotamië waren de kleitabletten in spijkerschrift vaak zo klein dat ze heel lastig te ontcijferen waren. Ze waren niet bedoeld voor een eerste kennismaking met de tekst, maar functioneerden als partituur voor een musicus die het stuk al kent. Men ging ervan uit dat de lezer die de tekst van het Gilgamesjepos of Homerus’ *Ilias* doorkeek het werk al uit zijn hoofd kende. Waar het ging om teksten die van wezenlijk belang waren voor de samenleving diende de geschreven tekst als naslagwerk.¹⁸ De leerlingen leerden de tekst niet uit een manuscript, maar door hem net zolang te reciteren of te zingen tot ze hem uit hun hoofd kenden.

In Mesopotamië en Egypte werd de culturele traditie bewaard in de hoofden en harten van de schrijvers die voor de samenhang in de maatschappij zorgden en ‘hele bibliotheken in hun hoofd hadden’. Als leerling hadden ze deze sleutelteksten foutloos moeten opzeggen; ze konden ze dus ook foutloos doorgeven aan de volgende generatie.

‘Je bent natuurlijk een bekwaam schrijver aan het hoofd van je collega’s,’ lezen we in een oud-Egyptische satire, ‘en de inhoud van elk boek is in je hoofd gegrift.’¹⁹ De schrijfscholen waren meestal kleine familiebedrijfjes. Een vader onderwees bijvoorbeeld zijn zoon in de wijsheidstradities, maar wegens de hoge sterfte nam hij ook andere leerlingen aan. Het doel was niet het bijbrengen van feitenkennis; het ging om de waarden van de heersende klasse, die er bij de leerling net zolang moesten worden ingestampt tot hij het ethos van de samenleving belichaamde. Dan pas was hij een ‘geciviliseerd’ menselijk wezen. Een Mesopotamisch raadsel beschrijft de schrijfschool zo:

Met gesloten ogen ga je erin,
Met open ogen kom je eruit.²⁰

Zoals we zagen, beschouwden leerlingen hun leraren als ‘goden’, die hen in staat stelden ‘menselijkheid te verwerven’. Dit betekende niet dat ze menselijk werden in de zin van ‘medelevend’ en ‘humaan’. Anders dan de boeren, die als een lagere soort werden beschouwd, konden studenten volledig mens worden, maar pas als ze voldeden aan de normen van de aristocratie. Ze werden niet aangemoedigd om zelf te denken; het ging om het voortbestaan van de Soemerische cultuur. Dit vereiste dat je je zo totaal aan de mores van de heersende klasse conformeerde dat het als het ware een tweede natuur werd. Deze zogeheten ‘menselijkheid’ werd het meest volledig belichaamd door de koning, die als een bijzondere wijze werd vereerd.

Het schrift werd dus geassocieerd met macht en dwang. Het spijkerschrift was oorspronkelijk ontwikkeld om de belastingen te noteren die men de boeren had afgeperst. Het bevorderde politieke onderwerping en centralisatie. Het schrift stelde de regering in staat op afstand te communiceren; het kwam van pas in de handel, bij staatstransacties en bij juridische zaken. Maar geen enkele staat had de middelen – en al evenmin aanleiding – om het publiek geletterd te maken. Eeuwenlang, lang na de uitvinding van het schrift, bleef mondelinge overlevering van de traditie de norm.²¹ Schrijvers moesten van de ongeschoolde leerling een insider maken, door een afstompende indoctrinatie die een dociel, gehoorzaam onderdaan van

hem maakte.²² Lijfstraffen dienden als dwangmiddel, en de geest van de leerling werd gebroken door het eindeloos ‘stampen’ van teksten met verouderde, saaie en schijnbaar irrelevante informatie in het Oudsoemerisch, een taal die in de loop van de tijd zo duister was geworden dat hij welhaast onbegrijpelijk was.²³

Toch hoefde dit slopende regime de creativiteit niet in de weg te staan. Begaafde schrijvers moesten de oude tradities soms veranderen om ze aan te passen aan de problemen van het heden. Ze mochten zelfs nieuwe stukken invoegen in de verhalen en de wijsheidsliteratuur uit het verleden. Dit brengt ons op een belangrijk onderwerp in de geschiedenis van de schrift. Tegenwoordig beschouwen we een canon meestal als iets wat onherroepelijk is afgesloten, en de teksten zijn heilig; maar we zullen nog zien dat de schrift in alle culturen een werk in uitvoering was, iets wat constant veranderde om in nieuwe omstandigheden nog iets te zeggen te hebben. Dat was zeker het geval in het oude Mesopotamië. Een uitzonderlijk gevorderde schrijver mocht improviseren; dat werd zelfs van hem verwacht. Hierdoor kon de Mesopotamische cultuur de ondergang van de oorspronkelijke Soemerische dynastieën te boven komen en de latere Akkadische en Babylonische regimes inspireren door het nieuwe op het oude te enten. *Enoema Elisj*, een oud-Soemerische scheppingshymne, werd zodanig aangepast dat het verhaal culmineerde in de stichting van Babylon door Hammoerabi. Later werd er een versie gemaakt die uitliep op de stichting van Sargons hoofdstad Akkad. Ook voegden de schrijvers stof aan het Gilgamesjepis toe die er een Akkadische tekst van maakte, terwijl het Akkadische epos dat de daden van Sargon verheerlijkte vrijelijk putte uit oude Soemerische verhalen. De schrijvers waren niet domweg aan het ‘citeren’ of aan het ‘knippen en plakken’; nee, ze kenden de teksten zo goed uit hun hoofd dat het bouwstenen van hun denkproces waren geworden. Als jazzmusici improviseerden ze met stof die ze in hun wezen hadden opgenomen, en ontwierpen ze nieuwe teksten die iets te zeggen hadden in het heden.²⁴

In Egypte specialiseerde men zich in wijsheidsteksten die Maät propageerden. Ook hier was het de bedoeling een samenhangende maatschappij te scheppen door te voorkomen dat de heersende klas-

se zijn eigen belangen najoeg ten koste van anderen. De Egyptische wijsheid legde een verband tussen goed gedrag en succes, tussen overtreding en straf. Net als in Mesopotamië omvatte de scholing van de elite het vanbuiten leren en opzeggen van teksten, die op muziek schijnen te zijn gezet en al dan niet psalmodiërend gezongen werden. De schrijver spoorde zijn leerlingen voortdurend aan om naar deze prachtig getoonzette spreuken te 'luisteren', ze 'ter harte' te nemen en ze haast lijfelijk te ondergaan. De 'Instructies van Amenemope', die ook in de Hebreeuwse Bijbel staan, laten ons een glimp opvangen van deze mondelinge leringen, die onafgebroken Maät propageren:

Leen uw oor aan mijn woorden,
richt uw hart op de kennis ervan.
Want het is vreugdevol om ze in uw binnenste te bewaren,
om ze bestendig op uw lippen te hebben.
Opdat uw vertrouwen in Jahwe is
onderricht ik u heden, ja u.

Beroof de geringe niet omdat hij arm is,
en vertreed de ellendige niet in de poort;
want Jahwe zal hun rechtsgeding voeren
en hun berovers van het leven beroven.
Ga niet om met een driftkop
en laat u niet in met een heethoofd.²⁵

In de zestiende eeuw v.Chr. lukte het bedoeïenen, door de Egyptenaren Hyksos ('hoofdmannen uit vreemde landen') genoemd, hun eigen dynastie in de delta te vestigen. Uiteindelijk slaagden de Egyptenaren erin hen te verdrijven; maar na deze ervaring werd Egypte – tot dan toe een betrekkelijk vreedzame agrarische staat – militanter. Imperiale verovering leek de beste verdediging, dus Egypte stelde zijn grenzen veilig door de onderwerping van Nubië in het zuiden en de kuststreek van Kanaän – het latere gebied van Israël – in het noorden. De heersers van de stadstaten in het zuiden van Kanaän werden dus geregeerd door Egyptische beampten, die de heersende klasse van Kanaän misschien hebben laten kennismaken met hun curriculum.

Maar halverwege het tweede millennium v.Chr. werd het Nabije Oosten door vreemde indringers gedomineerd. Kassitische stammen uit de Kaukasus namen het Babylonische Rijk over (ca. 1600-1155 v.Chr.); een Indo-Europese aristocratie stichtte het Hittitische Rijk in Anatólië (1420 v.Chr.) en de Mitanni, eveneens een Arische stam, beheersten Groot-Mesopotamië van omstreeks 1500 v.Chr. tot het moment waarop ze op hun beurt werden verslagen door de Hittieten uit de oostelijke Tigrisstreek. Ten slotte veroverden de Assyriërs, die in diezelfde streek opdoken, de oude territoria van de Mitanni op de Hittieten en werden zij de geduchtste militaire en economische macht in het Nabije Oosten.

Maar omstreeks 1200 v.Chr. werden de beschavingen van het Nabije Oosten in een Donkere Eeuw gedompeld, waarin het volk dat bekendstaat als Israël zijn entree maakte in Kanaän. We weten niet precies wat er gebeurd is – misschien stortten de agrarische economieën door een plotselinge klimaatverandering in –, hoe dan ook, de Kanaänitische havenstad Oegarit en de steden Megiddo en Hazor werden verwoest, en Egypte was gedwongen zijn heerschappij over de stadstaten in de Kanaänitische kustvlakte op te geven. Na het vertrek van de Egyptische gouverneurs bezweek de ene Kanaänitische stad na de andere en zwierven wanhopige ontheemden door het land.²⁶ Tijdens de ineenstorting van de stadstaten zijn er misschien conflicten geweest tussen de aristocraten en de boeren van wier oogst de economie afhankelijk was, en misschien hebben plaatselijke aristocratieën elkaar bestreden om uit te maken wie het machtsvacuüm zou opvullen dat de vertrekkende Egyptenaren hadden achtergelaten.

Maar opvallend genoeg verschenen er tijdens deze omwentelingen nieuwe nederzettingen in de Kanaänitische hooglanden. Dit dorre terrein was tot dan toe niet geschikt voor de landbouw, maar door nieuwe technieken gingen bewoning en de opslag van water tot de mogelijkheden behoren. Uit niets blijkt dat deze bewoners van de hooglanden uit vreemde landen kwamen: de materiële cultuur van hun dorpen is in essentie gelijk aan die van de kustvlakte. Dus concludeerden de archeologen dat het vermoedelijk ging om autochtone Kanaänieten die de ineenstortende steden waren ontvlucht.²⁷ Je biezen pakken als de omstandigheden ondraaglijk werden – waarmee je

een economische vluchteling werd – was een van de weinige manieren waarop kleine boeren hun lot konden verbeteren.²⁸ Misschien gaf de politieke chaos van de Donkere Eeuw Kanaänitische boeren de gelegenheid uit de desintegrerende steden te vertrekken en een onafhankelijke maatschappij te stichten zonder angst voor aristocratische represailles. Al in 1201 v.Chr., toen de Egyptische gouverneurs van de Kanaänitische stadstaten genoodzaakt waren om militaire versterking uit Egypte te vragen, herbergden de hooglanden zo'n 80.000 mensen, en een Egyptische stèle vermeldt 'Israël' als een van de opstandige volken die daar door farao Merneptah waren verslagen. De Bijbelteksten wijzen erop dat 'Israël' bestond uit een groot aantal plaatselijke groepen, die zich aaneensloten om zich beter te kunnen verdedigen.²⁹ Degenen die uit het zuiden van Kanaän afkomstig waren brachten hun god Jahwe mee, en hun tradities zouden uiteindelijk de overhand krijgen in Israël.³⁰ Maar net als de Kanaänitische boeren die uit de door Egypte beheerste stadstaten aan de kust van de Middellandse Zee waren gevlucht, hadden ze het gevoel dat ze echt 'uit Egypte waren gekomen'.

Uit de Bijbel valt op te maken dat Israël de stadstaat niet hoog aansloeg. Nadat Adam en Eva uit de Hof van Eden waren verdreven, werd hun zoon Kaïn de eerste boer; hij bouwde de eerste stadstaat en was de eerste moordenaar.³¹ De Pentateuch, die de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel beslaat, werd pas in de tweede eeuw v.Chr. voltooid. Maar in zijn definitieve vorm begint de geschiedenis van Israël omstreeks 1750 v.Chr., toen Abraham, Israëls stamvader, volgens het verhaal bevel kreeg van Jahwe om de stadstaat Ur in Mesopotamië te verlaten en zich te vestigen in Kanaän, waar hij, zijn zoon Isaak en zijn kleinzoon Jakob (ook wel 'Israël' genoemd) verlost waren van het agrarische imperialisme. Jahwe beloofde dat zijn nakomelingen eens het land Kanaän zouden bezitten, maar Jakob en zijn twaalf zonen, de stamvaders van de twaalf stammen van Israël, waren door hongersnood gedwongen naar Egypte te emigreren, waar ze tot slaven werden gemaakt. Ten slotte, omstreeks 1250 v.Chr., voerde Jahwe hen onder leiding van Mozes weg uit Egypte. De farao en zijn leger achtervolgden de vertrekkende Israëlieten en toen ze bij de Schelfzee kwamen, scheidden de wateren zich op wonderbaarlij-

ke wijze en konden ze oversteken zonder natte voeten te halen; maar de Egyptenaren die hen achtervolgden verdronken tot de laatste man. Veertig jaar lang zwierven de Israëlieten door de wildernis, en op de berg Sinaï gaf Jahwe hun de Tora, de wet waarop ze hun leven moesten baseren. Mozes stierf voordat zijn volk Kanaän binnentrok, maar zijn plaatsvervanger Jozua leidde de Israëlieten naar de overwinning; ze verwoestten alle Kanaänitische steden en slachtten de inwoners af.

Dit verhaal kan evenwel niet door archeologisch materiaal worden gestaafd. Er is geen bewijs voor de massavernietiging die in het boek Jozua wordt beschreven, en geen teken van een grote buitenlandse invasie.³² Maar de Bijbelverhalen pretenderen ook niet het verleden accuraat te beschrijven. Kennelijk zagen de Israëlieten in hun geschiedenis een goddelijke macht aan het werk. Met hun onafhankelijkheidsverklaring hadden ze iets buitengewoons verricht. Boeren waren meestal tot levenslange lijfeigenschap veroordeeld, maar Israël had de wetten van de waarschijnlijkheid aan zijn laars gelapt; tegen alle verwachtingen in hadden de Israëlieten het er niet alleen levend afgebracht, maar verging het hun zelfs goed. Wellicht concludeerden ze dat dit succes alleen maar kon worden toegeschreven aan een bovennatuurlijke macht – *iets* had hen uitverkoren voor een uitzonderlijke bestemming.

De Israëlieten personifieerden deze heilige macht die hen tot hun verbluffende gooi naar de vrijheid had aangezet. Ze waren nog geen monotheïsten, maar deelden veel tradities met hun burens; zo beschouwden ze Jahwe als een van de ‘heiligen’ of ‘zonen’ van El, de oppergod van Kanaän, en als lid van diens godenvergadering. In een van de vroegste teksten van de Hebreeuwse Bijbel lezen we dat El in het begin der tijden elk van de zeventig naties van de wereld een ‘heilige’ toewees en Jahwe aanwees als ‘heilige’ van Israël:

Toen de Allerhoogste de volken hun erfdeel gaf,
 stelde hij hun grenzen vast naar het aantal van de zonen van El;
 Maar Jahwes aandeel was zijn volk,
 Jakob [d.w.z. Israël] het hem toegemeten erfdeel.³³